

1.01
Prejeto 15. 12. 2014

UDK: 929Novak L.: 329.15"1929/1941"

Mateja Ratej*

Mariborske poti Leona Novaka - Feliksa

IZVLEČEK

Autorica se v prispevku posveča politični dejavnosti mariborskega skladatelja in komunista Leona Novaka v tridesetih letih 20. stoletja in v prvih mesecih nemške okupacije. Spomladi 1941 je bil po vzpostavitvi okupacijske oblasti v Mariboru med organizatorji partizanskega upora, jeseni istega leta pa ga je Gestapo aretiral, po hudem mučenju je bil ustreljen. Njegova vloga je bila v partijskih dokumentih označena kot izdajalska, zato je bil v povojnem zgodovinopisju popolnoma spregledan. Autorica se v prispevku posveča predvsem Novakovi dejavnosti v Zvezi mladih intelektualcev (1935-1936), njegovi vlogi pri organizaciji velike mariborske tekstilne stavke (1936), njegovi politični dejavnosti ob državnoborskih volitvah (1938) ter njegovemu ilegalnemu delovanju v mesecih po okupaciji Maribora do njegove smrti. Prispevek temelji na ohranjenih arhivskih virih, spominski literaturi in ustnih virih.

Ključne besede: Kraljevina Jugoslavija, Leon Novak, Zveza mladih intelektualcev, stavka tekstilnih delavcev 1936, upor v Mariboru 1941

ABSTRACT

LEON NOVAK - FELIKS'S TIME IN MARIBOR

In her contribution the author focuses on the political activity of the composer and communist Leon Novak from Maribor in the 1930s and during the first months of the German occupation. In the spring of 1941, after the occupation authorities had been established in Maribor, he became one of the organisers of the Partisan resistance. In the autumn of 1941 Gestapo arrested him and he was shot after being severely tortured. In the Party documents his role was labelled as treacherous, which is why Novak was completely overlooked by the post-war historiography. In her contribution the author focuses especially on Novak's activities in the Association of Young Intellectuals (1935-1936), his role in the organisation of the large textile strike in Maribor (1936), his political activities related to the National Assembly elections (1938), and his underground activities in the months following the occupation of Maribor until his death. The contribution is based on the preserved archive sources, memorial literature and oral sources.

* Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU, Novi trg 1, SI-1000 Ljubljana; mratej@zrc-sazu.si

Keywords: Kingdom of Yugoslavia, Leon Novak, Association of Young Intellectuals, textile workers' strike of 1936, resistance in Maribor in 1941

*Ta srebrna žepna ura
glasbenika Lea Novaka
še tiktaka, še koraka
z ritmom Ka und Ka kadetov:
stvar pozabe, tvor polmraka,
brodolomka starega sveta,
ki ji zgodovinska burja
ni prišla do živega ...
Kam koraka? Kaj tiktaka?
Zgodbo Lea Novaka.¹*

Družinsko zaledje

Družina upokojenega avstro-ogrskega kapetana Antona Novaka (1868-1948) in Leopoldine Novak (1876-1960) je od leta 1919 živela v Mariboru. Pred tem se je družina zaradi očetovega poklica neprestano selila, zlasti po Dalmaciji. V naslednjih dvajsetih letih v Mariboru so trije izmed Antonovih sinov močno vplivali na oživitve lokalnega političnega prostora. Po očetovi prisilni upokojitvi iz vojske Kraljevine SHS v začetku dvajsetih let (zapletel se je v prepir s srbskimi častniki, ki so gledali podcenjevalno in žaljivo na nekdanje častnike v vojni poražene vojske)² so bili Novakovi neprestano na robu finančnih zmožnosti, zato se je Anton preživiljal na vse mogoče načine: kot lovec na strupene kače, dobavitelj okrasnih morskih zvezd in ježkov za trgovske mreže, izdelovalec not za citre, konservator metuljev in hazarder, »ki je s kvartanjem reševal budžet družine, kadar so bili pod ničlo, spet in spet«. Doma je imel zmeraj več deset želv za prodajo, ki jih je eden od sinov vsakodnevno vodil v bližnji park na pašo. Morda je sprememba socialnega položaja še najbolj prizadela Leopoldino, ki je svoj meščanski osebni ustroj izkazovala s poudarjeno skrbjo za čistočo in red v stanovanju.³

Prva izmed otrok zakoncev Novak, hči Mara (1895-1982), je bila rojena v Sinju. Po ločitvi od Maksa Čepiča v tridesetih letih 20. stoletja je živela sama s tremi sinovi; najstarejši Maks (1925-1944) je bil kot partizan Iztok likvidiran v t. i. pohorski aferi, mlajša brata sta bila Leo/Moritz (1926-1997) in Mirko/Fric (1927-2011). Mara

¹ Boris A. Novak: MOM : Mala Osebna Mitologija. Ljubljana 2007 (dalje Novak, MOM), str. 28, iz pesmi Zapuščina.

² Pričevanje Zdenka Čepiča (sin Mirka/Frica Čepiča), december 2014.

³ Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), Gospodinjina kartoteka - Anton Novak; Novak, MOM, str. 10-11, 14, 17-19.

Čepič se je v tridesetih letih 20. stoletja preživljala kot zasebna učiteljica klavirja (nastopala je tudi kot koncertna pevka mezzosopranistka) ter učiteljica nemščine in francoščine. Od leta 1937 je bila članica prepovedane Komunistične partije Jugoslavije, njeno stanovanje na mariborski Kolodvorski ulici 4, ki ga je med drugo svetovno vojno od sedeža Gestapa na Kersnikovi ulici ločil le Kidričev trg (tedaj Zrinjski trg), pa je bilo v prvih mesecih nemške okupacije eno osrednjih shajališč komunističnih aktivistov in tistih, ki jih nacistična retorika in okupacija nista zmedli in še manj premamili, temveč so se trudili organizirati odpor.⁴ Večina jih je do konca leta 1941 umrla.⁵ Maro Čepič so avgusta 1941 aretirali in v začetku novembra poslali v žensko koncentracijsko taborišče Ravensbrück, kjer je dočkala konec vojne.⁶

Vsi ostali otroci Leopoldine in Antona Novaka so bili sinovi. V Sinju rojeni Jerolim/Jerko (1898-1933) je bil letalski major, komandant v Kraljevi aviaciji; umrl je v nenavadnih okoliščinah prometne nesreče, ko je šofer avtomobila, s katerim se je peljal na letališče v Novem Sadu, tam je bil komandant, zapeljal na železniške ture v trenutku, ko je pripeljal vlak, ker je železničar pozabil spustiti zapornice.⁷ Drugi brat, v Zadru rojeni Rudolf/Rudi (1901-?), »je bil kar najmanj tipičen Novak: visok in lep, magnetne očarljivosti, meščansko vzgojen gospod, oblečen v frak in polcilinder, z vrtnico v gumbnici«. Živel je v Zagrebu in ni imel rednih stikov z družino v Mariboru. Med drugo svetovno vojno je bil mobiliziran v vojsko NDH in poslan na vzhodno fronto k Stalingradu, kjer se je za njim izgubila sled.⁸

Za Jerkom in Rudijem se je v Mariboru rodil Leon/Lavoslav/Leo (1906-1941), ki je bil v krstno knjigo Župnije sv. Marije v Mariboru vpisan kot Leopold Konrad,⁹ za njim v Benkovcu Anton/Ante (1911-1991) in kot najmlajši v Zadru še Miroslav/Fric (1918-1943).¹⁰ Starejša brata Leon (glasbenik) in Ante (diplomirani pedagog in psiholog) sta imela velik politični vpliv na najmlajšega Mirka (diplomiranega geografa); vsi skupaj pa so v tridesetih letih 20. stoletja sestavljali znano mariborsko trojko komunistično delujočih bratov Novak. Mirko je bil med drugo svetovno vojno kontroverzni politični komisar Fric; njegova osebnost tudi danes odpira številna vprašanja in je v skrajnih primerih deležna neposrednih obtožb za množične smrti v letu 1942 na ozemlju, ki so ga obvladovali partizani. Kot zloglasni »komisar Fric« je na neki način postal utelešenje temnih plati partizanstva. Okoliščine njegove smrti niso pojasnjene.¹¹

⁴ Marijan Žnidarič: Do pekla in nazaj : nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941-1945. Maribor 1997 (dalje Žnidarič, Do pekla in nazaj), str. 189.

⁵ Milica Ostrovska: Kljub vsemu odpor. Maribor 1963 (dalje Ostrovska, Kljub vsemu odpor), str. 179.

⁶ Silvija Kavčič: »Meine liebe Titoline« - Mara Čepič in Rosa Jochmann, prijateljstvo v pismih. V: Borec, 2007, št. 644-647, str. 61.

⁷ Novak, MOM, str. 20-23, iz pesmi Poslednja volja letalskega majorja Jerolima A. Novaka.

⁸ Prav tam, str. 26, iz pesmi Vničvetje Rudolfa N.

⁹ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 638/36, izpis iz krstne knjige za Leona Novaka, Župnijski urad sv. Marija Maribor, 23. 5. 1936.

¹⁰ PAM, Gospodinjska kartoteka - Anton Novak.

¹¹ Dostopno na: POLITKOMISAR FRIC NOVAK: http://www.geocities.ws/siorli/fric_novak.htm, november 2014.

Družina Antona in Leopoldine Novak je bila po prvi svetovni vojni prijavljena na Wilsonovi ulici (Melje) v Mariboru, od leta 1932 pa na Stritarjevi ulici (danes ulica Pariške komune), kjer sta Anton in Leopoldina preživela tudi drugo svetovno vojno in nekaj let po njej, dokler se ni Leopoldina po moževi smrti preselila k hčeri Mari v stanovanje v centru mesta, ki ji je bilo dodeljeno po vrnitvi iz taborišča.¹² Pogoste selitve, ki jih izpričujejo kraji rojstev otrok zakoncev Novak, so članom družine dajale izstopajoč pečat duhovne odprtosti in življenjske neustrašnosti.

Zveza mladih intelektualcev v Mariboru

Leon Novak se je po diplomu na glasbenem konservatoriju v Zagrebu marca 1935 vrnil v Maribor, kjer se je preživljal kot zborovodja mladinskih zborov društev Harmonija in Zarja ter z zasebnim poučevanjem.¹³ Za še ne tridesetletnega komponista, dirigenta in profesorja glasbe se je začelo obdobje kar najintenzivnejšega ukvarjanja s politiko, ki se je zaključilo z njegovo smrtjo jeseni 1941. Ker je leta 1934 postal član prepovedane ter policijsko bolj in bolj preganjane Komunistične partije Jugoslavije, od srede tridesetih let 20. stoletja ni imel več obstanka na očetovem domu: pogosto se je selil, bil je prijavljen na različnih mariborskih naslovih: v Stritarjevi ulici, na Slomškovem in Glavnem trgu, pa na Aleksandrovi, Prešernovi in Sodni ulici ter spet na Stritarjevi itd.¹⁴

Septembra 1935 se je odzval vabilu in postal član ter eden najvidnejših akterjev Zveze mladih intelektualcev,¹⁵ formalno organizacije brezposelnih učiteljev, ki jih je bilo spričo gospodarske krize v tedanji Dravski banovini okrog osemsto. Dejansko je Zveza mladih intelektualcev v letih 1932-1936 v Mariboru predstavljala osrednje shajališče mladih levo usmerjenih intelektualcev, ki so svoje delovanje usklajevali s smernicami Komunistične partije Jugoslavije.¹⁶ V majhni sobi prvega nadstropja mariborskega gradu so člani prirejali predavanja in politične debate ter urejali stenski časopis (*stenčas*), za katerega vsebino sta bila v veliki meri odgovorna brata Ante in Leon Novak kot odgovorni urednik (od januarja 1936).¹⁷

Policija je budno spremljala angažirano politično delovanje Zveze mladih intelektualcev, društvene prostore in stanovanja članov je večkrat preiskala, vendar so se

¹² PAM, Gospodinjka kartoteka - Anton Novak; Pričevanje Zdenka Čepiča, december 2014.

¹³ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 638/36, zaslišanje Lavoslava Novaka pri predstojništvu mestne policije v Mariboru, 4. 4. 1936.

¹⁴ PAM, Gospodinjka kartoteka za Lea Novaka; Leon Novak, Enciklopedija Slovenije, 8, Ljubljana 1994, str. 20.

¹⁵ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 638/36, zaslišanje Leona Novaka pri predstojništvu mestne policije v Mariboru, 15. 4. 1936.

¹⁶ Pavle Šegula: Udruživanje nezaposlenih učitelja i mladih progresivnih intelektualaca. V: Učesnici i svedoci; zbornik sećanja o delatnosti naprednog učiteljstva Jugoslavije do 1941. godine, knj. 1. Beograd 1974 (dalje Šegula, Učesnici i svedoci), str. 274.

¹⁷ Milica Ostrovska: Udeležba Mariborčank v predvojnem naprednem gibanju. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 1983, št. 1-2 (dalje Ostrovska, Udeležba Mariborčank v predvojnem naprednem gibanju), str. 210.

vpleteni s strogo zavezo konspiraciji spretno odtegovali obtožnicam o komunističnem delovanju s pojasnili, da s proučevanjem fašizma in marksizma zgolj spremljajo sodobne družbene tokove.¹⁸ Slednjič so policijska naprežanja spomladi 1936 obrodila sadove, ko je bil 4. aprila 1936 po policijski preiskavi v akademskem društvu Mladi Triglav v Ljubljani aretiran Ante Novak. Konec aprila 1936 je lahko mariborska policija že predala tožilstvu poročilo tudi o preiskavi v Zvezi mladih intelektualcev v Mariboru zaradi suma komunistične propagande v zaseženih skoraj dvesto člankih *stenčasa*.¹⁹

Leon Novak je na zaslišanju na Okrožnem sodišču Maribor 20. maja 1936 pričakovano odločno zanikal svojo komunistično usmerjenost: »Odbijam od sebe insinucijo, da bi bil levičarsko orijentiran in opozarjam, da ne navaja policijska prijava za to informacijo prav nobenih konkretnih dejstev.«²⁰ Ob Leonovih člankih, v katerih je med drugim razlagal o škodljivosti medstrankarskih sporov za slovensko družbo in o nevarnosti nacističnega režima, je zbudjala pozornost brošura Nočemo vojne, katere avtorja sta bila Ante in Leon Novak.²¹ Četudi je starešina Državnega tožilstva Državnega sodišča za zaščito države v Beogradu sredi junija 1936 resnično sporočil Okrožnemu sodišču v Mariboru, da ni našel pravne osnove za kazensko preganjanje Novaka in drugih v zvezi z zaseženim gradivom, so bili Zvezi mladih intelektualcev v Mariboru šteti dnevi.²² Društvo je bilo z odlokom Kraljevske banske uprave Dravske banovine pravnomočno razpuščeno 30. maja 1936.²³

Milica Ostrovska, ki je bila do razpusta članica Zveze mladih intelektualcev, je Leona Novaka opisala kot nadarjenega, razgledanega, vztrajnega, strogega in predanega komunista.²⁴ Zaradi svoje nepopustljive narave je bil večkrat v sporih s sodelavci, deležen celo očitkov, da je »aristokrat«, »šarlatan« ipd.²⁵ Tudi filozof Jaro Dolar se je Novaka spominjal kot nadvse odločnega sogovornika, s katerim se je nekoč na sestanku Zveze mladih intelektualcev zapletel v ostro debato o romantiki, ker ni pristal na Leonovo tezo, da je bila romantika samo reakcionarna epizoda v literarni zgodovini.²⁶ Franjo Crnek je šel na zaslišanju na Okrožnem sodišču Maribor sredi maja 1936 v zvezi z zaplembo *stenčasa* Zveze mladih intelektualcev še dlje: »Z Novakom Leonom pa sem pri diskusijah prihajal navadno v nasprotja, toda ne morda radi političnih ali

¹⁸ Šegula, Učesnici i svedoci, str. 285.

¹⁹ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 638/36, dopis Predstojništva mestne policije Maribor Državnemu tožilstvu v Mariboru, 29. 4. 1936.

²⁰ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 638/36, Zaslišba obdolženca - Novak Leo, 20. 5. 1936.

²¹ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 638/36, zaseženo gradivo Zveze mladih intelektualcev.

²² PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 638/36, dopis Državnega sodišča za zaščito države v Beogradu Okrožnemu sodišču v Mariboru, 17. 6. 1936.

²³ PAM, Zbirka gradiva družbenih organizacij in društev, aš 10, dopis upravitelja pravnomočno razpuščenega društva ZMI Poštni hranilnici v Ljubljani, 3. 3. 1937.

²⁴ Ostrovska, Kljub vsemu odpor, str. 40, 50.

²⁵ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 638/36, zaslihanje Lavoslava Novaka pri predstojništvu mestne policije v Mariboru, 4. 4. 1936.

²⁶ Jaro Dolar: Spomini : v preddverju literature. Maribor 1995, str. 113.

socijalnih vprašanj, temveč samo vsled njegovega načina debatiranja, zlasti pa radi tega, ker vztraja vselej na tem, da obvelja njegovo mnenje.«²⁷ Tudi Leonov nečak Mirko Čepič se je strica spominjal kot zelo doslednega, mrkega in za otroke nedostopnega člana družine; bil je pravo nasprotje svojega brata Anteja, ki je bil odprt človek.²⁸ Lojze Fajdiga je poznal Leona Novaka kot dirigenta pevskega zbora, kjer je prepeval kot mlad privrženec komunističnih idej. Zaradi konspirativnosti starejših komunističnih akterjev Fajdiga danes težko obnovi nekdanje mreže odnosov, Leona pa opisuje kot telesno slabotnega moža, »mevžeka«, še malo ne strogega, a zelo dobrega govorca.²⁹

Leon, ki je bolje obvladal pisno nemščino kot slovenščino, in je zato svoje pisne izdelke v slovenščini pošiljal v pregled Anteju,³⁰ se je v času svojega delovanja v Zvezi mladih intelektualcev poudarjeno posvečal individualni psihologiji Alfreda Adlerja, ki so ji bili privrženi mnogi marksistično usmerjeni intelektualci. O njej je v začetku leta 1936 predaval na društvenih srečanjih,³¹ leta 1938 pa je svoj kritični pogled na ome-

Leon Novak, trideseta leta 20. stoletja (osebni arhiv Zdenko Čepič)

²⁷ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 638/36, Zasllišba obdolženca - Franjo Crnek, 18. 5. 1936.

²⁸ Pričevanje Zdenka Čepiča, december 2014.

²⁹ Pričevanje Lojzeta Fajdige (sodobnik Leona Novaka), november 2014.

³⁰ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 638/36, zaslišanje Lavoslava Novaka pri predstojništvu mestne policije v Mariboru, 4. 4. 1936; Zasllišba obtoženca - Leo Novak, 20. 5. 1936.

³¹ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 638/36, seznam predavanj na zasežnem stenčasu.

njeno temo objavil v štirih nadaljevanjih v *Ljubljanskem zvonu*.³² Adler, ki se je oddaljil od učitelja Sigmunda Freuda, je razvil lastno teorijo o posameznikovi edinstveni osebnosti, oblikovani glede na družinsko (vzgoja), razredno in spolno determiniranost. Razprava o tem je bila v okviru mariborske Zveze mladih intelektualcev dolga in vroča, njeni člani so se že pred Novakovim prihodom delili na frojdiste in adleriste.³³

Razmerja med spoloma, ki so bila po prvi svetovni vojni z žensko emancipacijo priča zelo velikim premikom, je Adler razlagal s suženjsko moralo, ki jo razvije ženska spricho okoliščin patriarhalne družbe. Morda je imel Leon Novak v mislih tudi dinamiko lastne družine, ko je pisal, da je prvorojena deklita (v družini Novak sestra Mara) za malomeščanske starše zmeraj razočaranje, in jo v primeru, da dobi mlajše brate, praviloma zanemarjajo. Pritegnil je Adlerju, ki je pisal, da naj bodo otroci deležni skupne vzgoje ne glede na spol in z omejeno avtoritarno vlogo staršev. Podoben pojav suženjske morale je Adler opazoval tudi v gestah dolgo podrejenega kolektiva.³⁴ Leonovo rojstno mesto je bilo z več desetletij trajajočo nemško-slovensko dihotomijo slikovit mikro primer Novakovih razvijanj Adlerjeve teorije.

Kljub mnogim točkam odobravanja pa se Novak kot komunist ni mogel strinjati z »zgrešenimi ambicijami Adlerjeve šole«, da bi iz individualne psihologije ustvarili svetovni in življenjski nazor oz. gibanje, ki naj bi spremenilo podobo sveta. Medtem ko je sam marksizem doživljal kot revolucionarno gibanje, je videl prizadevanja Adlerjevih privržencev kot idealistična in evolucionistična, v čemer pa se nikakor ni mogel prepoznati: »Naj torej še enkrat ugotovimo, da je individualna psihologija pomembna veda, ki je pač sposobna povzročiti prevrat v pedagoški in psihoterapevtski teoriji in praksi in ki ji pripada važen prostor v sistemu dialektičnega materializma, ki pa mora prepustiti zgodovinske konsekvence tistim, ki vedo, kako se zgodovina človeštva razvija in - kako jo je treba delati.«³⁵

V času, ko je bil aktiven v Zvezi mladih intelektualcev, je bil Leon Novak v intimni zvezi z njeno članico, mariborsko gledališko igralko Mileno Godina (1912-1995), ki jo je učil solo petja. Hči primorskih beguncev je do srede avgusta 1936 živela pri starših v Mariboru, nato je bila zaradi komunističnega delovanja v okviru Zveze mladih intelektualcev (kazensko) službeno premeščena v Skopje.³⁶ Tik pred Mileninim odhodom iz Maribora sta skupaj z Leonom Novakom 22. avgusta 1936 sodelovala na mirovni akademiji v mariborski dvorani Union. Prireditev je potekala v okviru mladinskega mirovnega gibanja, kamor so po razpustu Zveze mladih intelektualcev preusmerili politično pozornost njeni člani.³⁷ Ko so pevci za to priložnost

³² Leon Novak: Individualna psihologija, njene odlike in napake (dalje Novak, Individualna psihologija). V: *Ljubljanski zvon*, 1938, št. 5-6; 1938, št. 7-8; 1938, št. 9-10; 1938, št. 11-12.

³³ Šegula, Učesnici i svedoci, str. 279.

³⁴ Novak, Individualna psihologija. V: *Ljubljanski zvon*, 1936, št. 7-8, str. 353.

³⁵ Novak, Individualna psihologija. V: *Ljubljanski zvon*, 1936, št. 9-10, str. 448.

³⁶ Stop, 11. 7. 1985, str. 10-11, Milena Godina - intervju; Ostrovška, Udeležba Mariborčank v predvojnem naprednem gibanju, str. 210; Pričevanje Virineje Kajzer (hči Milene Godina), november 2014.

³⁷ France Filipič: Poglavlja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919-1939, knj. 2. Ljubljana 1981 (dalje Filipič, Poglavlja iz revolucionarnega boja), str. 243.

posebej sestavljenega zbora, ki mu je dirigiral Leon Novak, ob koncu mirovne prireditve zanosno zapeli prepovedano Internacionalo, se je pevcu Lojzetu Fajdigi zdelo, da bo silna energija razpočila dvorano. Leon in Milena sta si po zaključku v zaodrju namenila dolg objem.³⁸

V začetku leta 1937 se je po končani tekstilni stavki v Mariboru in prekinjenem pripadajočem kazenskem procesu Leon Novak pridružil zaročenki v Skopju, kjer je igrala v gledališču, on pa je deloval kot zborovski dirigent, vendar so se njune skupne poti razšle, leta 1938 je bil Novak ponovno močno politično angažiran v Mariboru.³⁹

Bila je lepa, vélika ljubezen. Ko sta se razšla
- bila je zima, zima zunaj, zima znotraj, bila sta plen
ledu - je videl, da Mileno zebe. Ni imela plašča.
Slekel je svojega in ga ogrnil okoli ljubljenih ramen ...

Ko je moj oče videl, da njegovega brata Lea zebe,
ker nima plašča, je slekel svojega in mu ga dal ...
Skrivnostne so usode plaščev. Nosimo jih iz potrebe,
plašči pa nosijo vse naše zgodbe.⁴⁰

Tekstilna stavka v Mariboru leta 1936

Dogodki v zvezi z mirovno akademijo v Mariboru avgusta 1936, ki je potekala pod geslom »Hočemo skupnost živih, nočemo skupnosti mrtvih!« in se je končala s kazenskim pregonom nadvse agilnega mladega mariborskega komunista Maksa Gašpariča,⁴¹ so se prepletali s pripravami na veliko tekstilno stavko, ki se je v začetku septembra 1936 razširila tudi v Maribor.⁴² Leon Novak je imel pri organizaciji stavke vidno vlogo, ki je izhajala iz njegovih povezav s krogom ljudi, oblikovanim v času parlamentarnih volitev maja 1935, ki je v naslednjih letih politično deloval pod vodstvom dr. Vekoslava Kukovca oz. njegovega Kmečko-delavskega gibanja; v Kukovčevi odvetniški pisarni je bilo uredništvo glasila *Slovenska zemlja*, pri katerem je sodeloval tudi Novak, hkrati je bila pisarna ilegalni štab vodstva stavke tekstilnih delavcev.⁴³

Tekstilna industrija je bila med svetovnjima vojnama najpomembnejša industrijska veja slovenskega gospodarstva. V Mariboru je bilo po oblikovanju prve jugoslo-

³⁸ Pričevanje Lojzeta Fajdige, november 2014.

³⁹ PAM, Gospodinjiska kartoteka za Leona Novaka.

⁴⁰ Novak, MOM, str. 37, iz pesmi Ena sama pesem o treh ljudeh in dveh plaščih.

⁴¹ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp VI 1615/36, Zaslišba obdolženca - Maks Gašparič, 11. 12. 1936.

⁴² Filipič, Poglavlja iz revolucionarnega boja, str. 285; Isti: Franjo Zorko: Ob petdesetletnici stavkovnega gibanja v Mariboru. Maribor 1986 (dalje Filipič, Zorko, Ob 50-letnici stavkovnega gibanja), str. 130.

⁴³ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 1450/36, Zaslišba obdolženca - Novak Leon, 6. 11. 1936; Filipič, Poglavlja iz revolucionarnega boja, str. 253; Kmečko-delavsko gibanje. V: Enciklopedija Slovenije, 5, Ljubljana 1991, str. 112.

vanske države zgrajenih petnajst večjih tekstilnih tovarn, ki so leta 1939 zaposlovale več kot sedem tisoč delavcev. Najbolj prepoznavne med njimi so bile: Rosner, Mautner, Hutter in drug, Doctor in drug, Thoma, Schonsky, Ehrlich idr.⁴⁴ Stavka jeseni 1936 je bila plod počasnega dogovarjanja sindikatov in delodajalcev o novi kolektivni pogodbi, ki bi izenačila dohodke delavcev. S posegom komunistov v stavko je ta dobila nov obraz, saj so delavci zasedali tovarne brez predhodne najave. Stavkovno dogajanje je v slovenski javnosti močno odmevalo, vendar je bil rezultat stavke slab, saj je nova kolektivna pogodba s 23. septembrom 1936 položaj delavcev v tekstilni industriji celo poslabšala.⁴⁵

Na tajnem sestanku v okolici Maribora med Leonom Novakom in predsednikom stavkovnega odbora pri Delavski zbornici Maksom Gašparičem ter nekaterimi drugimi konec avgusta 1936 so sklenili, da se stavka tekstilnih delavcev, ki je po nekaterih slovenskih mestih (zlasti v Kranju) potekala že od srede avgusta, v naslednjih urah razširi v Mariboru, kar se je tudi zgodilo.⁴⁶ Tedaj dvajsetletni brezposelni Gašparič s končanimi petimi razredi osnovne šole je tudi v nadaljevanju stavke dobival navodila Leona Novaka, ki je sicer med protesti delavcev za razliko od bojevitega Gašpariča ostajal v ozadju.⁴⁷ Manifestacije, ki so naslednjih štirinajst dni polnile mestne ulice, so dosegle vrh 12. septembra 1936, ko se je močno razgretega triurnega zborovanja udeležilo okrog 3.000 delavcev. Napetost med prebivalci Maribora so povečevali okrepljeni oddelki policije in orožništva iz vseh okoliških postaj in celo Hrvaške, v pripravljenosti je bila tudi vojska.⁴⁸

Kmalu po koncu tekstilne stavke se je pred mariborskim Okrožnim sodiščem odvijal proces proti organizatorjem, v prvi vrsti proti Leonu Novaku in Maksu Gašpariču. Med policijsko preiskavo je bil Novak mariborskemu tožilstvu predstavljen kot »ekstremni marksist«. Sam je takšno oznako na zaslišanju pred okrožnim sodiščem v začetku novembra 1936 zavrnil in zagotovil, da pripada Kukovčevemu Kmečko-delavskemu gibanju. Potrdil je svoje sodelovanje v mariborski tekstilni stavki, a le kot zbiralec prispevkov za člane družin stavkajočih: »To sem storil samo iz človekoljubnih nagibov, ker sem vedel, da je v času stavke bilo toliko in toliko tisočev brez sredstev za življenje.«⁴⁹ Kljub utemeljenim sumom, da delujejo pod okriljem prepovedane Komunistične partije, je bil proces še pred koncem leta ustavljen, osumljenci pa izpuščeni na prostost; primer je bil 20. novembra 1936 z Državnega sodišča za zaščito

⁴⁴ France Kresal: Mariborska tekstilna industrija 1922-1992. Vzpon in zaton. V: Mesto in gospodarstvo : mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju. Ljubljana 2010, str. 258, 260.

⁴⁵ Žarko Lazarevič: Velika tekstilna stavka. V: Slovenska kronika XX. stoletja 1900-1941. Ljubljana 1997, str. 405.

⁴⁶ Filipič, Zorko, Ob 50-letnici stavkovnega gibanja, str. 131.

⁴⁷ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 1450/36, poročilo o policijskem zaslišanju Petra Rozmana, 14. 9. 1936; Zaslišba obdolženca - Maks Gašparič, 6. 11. 1936; Pričevanje Lojzeta Fajdige, november 2014.

⁴⁸ Filipič, Zorko, Ob 50-letnici stavkovnega gibanja, str. 132.

⁴⁹ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 1450/36, zaslišanje obdolženca - Leon Novak, 6. 11. 1936.

države prenesen na redno sodišče, a je mariborski državni tožilec deset dni kasneje ugotovil, da ni osnove za nadaljnji pregon osumljencev.⁵⁰

Mladi odvetniški pripravnik Vito Kraigher je januarja 1937 pripotoval v Maribor, da bi nastopil službo v pisarni dr. Avgusta Reimana. Dejstvo, da kljub naprezanjem ni našel stika s komunistično partijsko celico, je pripisoval dejstvu, da je Maribor zapustil Leon Novak (sledil je zaročenki Mileni v Skopje) in je bila razpuščena Zveza mladih intelektualcev. Po bivanju v Parizu se je Kraigher v Maribor ponovno vrnil jeseni 1938, ko je v mestu že našel Leona; vključil se je v partijsko organizacijo mariborskih pravnikov, ki je delovala pod Novakovim vodstvom. Do poletja 1940, ko je Kraigher odšel v Kranj, je omenjeni krog mariborskih intelektualcev pod okriljem Kmečko-delavskega gibanja dr. Vekoslava Kukovca deloval zlasti z opozarjanjem na nacistično nevarnost.⁵¹

Kandidat na državnozbornih volitvah leta 1938

Pred volitvami v Narodno skupščino Kraljevine Jugoslavije decembra 1938 je bil Leon Novak kot pristaš Kukovčevega Kmečko-delavskega gibanja del Slovenske združene opozicije, ki je bila povezava slovenskih demokratskih opozicijskih skupin, ustanovljena konec julija 1938 v Ljubljani. Poleg Kukovčevega gibanja, ki je imelo pristaše predvsem na Štajerskem in v Prekmurju, je vključevala še gibanje slovenskih mačkovcev, t. i. staro SLS in krščanske socialiste. Po sporazumu o volilnem sodelovanju so se novembra 1938 povezali s kandidatno listo hrvaškega opozicijskega voditelja Vladka Mačka.⁵²

V Kukovčevem gibanju, ki je bilo osrednja skupina Slovenske združene opozicije, so nastopali tudi komunisti: zahtevali so svobodo, demokracijo, samoupravo Slovenije, mir, iskrene zunanjepolitične zaveznike ter delo in kruh za vse. Slovenska združena opozicija je sicer nastopala zelo enotno; kandidati vseh združenih skupin so bili enakopravni, kandidiral je predstavnik skupine, ki je imela v določenem volilnem okraju največ možnosti, njegov namestnik pa je bil iz prijateljske skupine.⁵³ Leon Novak je na decembrskih državnozbornih volitvah nastopil kot nadomestni kandidat na listi Slovenske združene opozicije v okraju Maribor - desni breg.⁵⁴

Nastop Slovenske združene opozicije na skupščinskih volitvah decembra 1938 je bil pomemben prispevek v prizadevanjih za združevanje slovenskih demokratičnih sil in uveljavljanje ideje ljudsko-frontnega gibanja, vendar opozicijska lista Vladka

⁵⁰ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 1450/36, dopis starešine državnega tožilstva Državnega sodišča za zaščito države Okrožnemu sodišču Maribor, 20. 11. 1936.

⁵¹ Ljuba Dornik Šubelj: Podatki o dr. Vitu Kraigherju - so bili državna tajnost. V: Arhivi, 2005, št. 1, str. 78-79.

⁵² Slovenska združena opozicija. V: Enciklopedija Slovenije 12, Ljubljana 1998, str. 15-16; Kmečko-delavsko gibanje. V: Enciklopedija Slovenije, 5, Ljubljana 1991, str. 112.

⁵³ Prav tam.

⁵⁴ Slovenija, 2. 12. 1938, str. 1, Volilno okrožje št. 1; Bojan Balkovec: Parlamentarne volitve v Jugoslaviji v letih 1920-1938 s posebnim poudarkom na Sloveniji, doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani 1997, str. 107, 109-110.

Mačka na volitvah ni dosegla niti enega poslanskega mesta. Volitve so bile velikanski triumf vladne državne liste Milana Stojadinovića, h kateri je v okviru Jugoslovanske radikalne zajednice spadala tudi nekdanja Slovenska ljudska stranka in njen načelnik Anton Korošec.⁵⁵ Proti Korošču so v letih 1935-1938, ko je bil notranji minister jugoslovanske vlade, potekale številne komunistične manifestacije v državi, saj se je minister lotil odločne borbe proti napredovanju komunističnega gibanja.⁵⁶

Na eni od demonstracij proti notranjemu ministru leta 1938 je Leon Novak spoznal Mariborčanko Zdenko Lušin (1913-1994), ki je postala njegovo dekle in tesna politična sodelavka. Zdenka se je dvajset let kasneje dobro spominjala skupnih političnih akcij s konca tridesetih let 20. stoletja: »Meni je imponiral Leo Novak kot neverjetno agilen, živahen, bister delavec. Znašel se je v teh situacijah, ki so se bliskovito menjavale in mi je bil všeč in sem po demonstracijah rada poklepetala z njim.«⁵⁷

Čeprav je Novak aprila 1939 v Mariboru še koncertiral,⁵⁸ je bil v letih pred vojno nenehno brezposeln, saj ga zaradi politične izpostavljenosti nihče ni upal zaposliti. Nazadnje je po posredovanju policijskega prefekta izgubil še tiste privatne učence, ki so mu zagotavljali minimalen dohodek, zato je bil odvisen od skromnih očetovih finančnih prispevkov. Bil je *politišferdehtig*, kakor se je v mariborski slovenščini slikovito izrazila njegova soproga, večkrat v mariborskem preiskovalnem zaporu, od koder ji je pošiljal »krasna« pisma, ob tem pa je prevajal v nemščino Franceta Prešerna in Alojza Gradnika. Zdenka se je spominjala njegovega osebnega protesta, ko se po enem od policijskih pridržanj ni pustil obriti. Ko so ga izpustili iz preiskovalnega zapora, je hodil bradat izzivalno posedat v Astorio, eno osrednjih mariborskih kavarn, da bi someščanom pokazal, kako kratka je pot od kavarne do zapora, na kateri se lahko znajde vsak od njih.⁵⁹

Zdenka je sprejela njegov način življenja, ni je več niti plašilo niti presenečalo, ko se je Leon s praznovanja prvega maja 1939 v Ribnici na Pohorju ponovno vrnil vkljenjen in v policijskem spremstvu. Še ko je živela pri starših v vili na Prešernovi ulici v Mariboru, je za Leona pretipkavala ilegalno gradivo. Vendarle se je proti koncu leta 1939 njegov manevrski politični prostor vztrajno krčil. Ko je bilo januarja 1940 odprto koncentracijsko taborišče Bileća, kamor je jugoslovanska oblast zapirala predvsem komuniste, so Leona še istega meseca aretirali in ga v spremstvu dveh policistov z vlakom prepeljali v Ljubljano. Tam je, zahvaljujoč prebrisanosti in pogumu, uprizoril spektakularen pobeg. Ko je trojica korakala od kolodvora mimo kavarne Union, je Leon policista prosil, da ga pustita v kavarno, kjer želi plačati dolg za zapitek. Medtem ko sta ga čakala pred lokalom, je Leon pobegnul pri zadnjih

⁵⁵ Slovenska združena opozicija. V: Enciklopedija Slovenije, 12, Ljubljana 1998, str. 15-16.

⁵⁶ Gl. Mateja Ratej: Koroščevo razumevanje demokracije v času njegove (1928) in Stojadinovićeve vlade (1935-1938). V: Problemi demokracije na Slovenskem 1918-1941. Ljubljana 2007.

⁵⁷ Arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor (AMNOM), mapa 10, izpoved Zdenke Novak, 28. 9. 1961.

⁵⁸ Večernik, 17. 4. 1939, str. 4; 20. 4. 1939, str. 5, Pred današnjim koncertom.

⁵⁹ AMNOM, mapa 10, izpoved Zdenke Novak, 28. 9. 1961; Pričevanje Zdenka Čepiča, december 2014.

vratih. Umaknil se je k prijatelju, kjer se je skrival v vrtni uti, dokler ni dobil zveze s političnimi somišljeniki ter odšel kot ilegalec na Gorenjsko v okolico Jesenic. Medtem ko je za Leonom razpisana policijska tiralica opozarjala na njegovo iznajdljivost, je karikatura v humorističnem *Totem listu* kmalu po odmevnem pobegu prikazovala policista Cefizlja, ki mu je pred kavarno Union poganjala dolga brada.⁶⁰

Zdenka je konec februarja 1940 prvič dobila priložnost, da obiše moža na Gorenjskem; vedela je, da bo njena pot zaradi »indijanarskih metod«⁶¹ tedanjih ilegalcev zelo težavna. Po prvem srečanju je šlo lažje in v naslednjih mesecih ga je obiskala vsake tri ali štiri tedne, pri čemer je opravljala tudi kurirska dela. Zdenka je poznala Leonovo občutljivost glasbenika za natančnost in strogost, zato je zmeraj zavzeto pazila, da je prihajala točno in na natančno določena mesta. Septembra 1940 je policija Novaka vendarle odkrila; po aretaciji so ga prepeljali v ljubljanske zapore. Zdenka ga je obiskovala in mu prinašala notni material, saj je zapornik neutrudno komponiral, odnašala pa je ilegalna sporočila za komunistične sodelavce v Mariboru.⁶¹

Ker knjigovodja Dominik Lušin ni odobral hčerinih povezav s komunisti, zlasti še, ko je bila zaradi njih tudi njegova »poštena hiša«⁶² deležna policijskih preiskav, se je Zdenka po vnovičnem prepiru z očetom ob koncu leta 1940 preselila k Leonu, ki je po prihodu iz zavora stanoval pri družini profesorja s klasične gimnazije dr. Franca Rostoharja (Rostacherja) na Prešernovi ulici v Mariboru v neposredni bližini Zdenkinega doma. Načrtovala sta poroko in se stikala v Leonovem kabinetu (*Šlaubcimer*), v katerem je stal le starinski umivalnik, pa še ta je služil Leonu za shranjevanje not in knjig. Perilo je imel zloženo v kovčku, eno samo obleko pa na sebi ali zvečer vrženo preko stola. Na ozki zložljivi postelji za služkinje zaljubljenca ni bilo udobno, a vendarle prijetno in toplo: »Moram reči, da sva se tam toliko ur presmejala in predebatirala.«⁶³ Prehranjevala sta se pri Leonovi sestri Mari Čepič, Zdenka pa ji je v zameno za hrano gospodinjala. Marino stanovanje na Kolodvorski ulici 4 je bilo zmeraj polno zanimivih obiskovalcev, inteligentnih sogovornikov, ter resnega ilegalnega dela.⁶²

Leon je v tistem času izgubil tožbo proti Cirilu Žebotu, sinu etabliranega mariborskega politika Slovenske ljudske stranke Franja Žebota, zaradi razžalitve časti. Mlada moška sta imela ob ideološkem nasprotovanju (na neki prireditvi v Ljudskem vrtu naj bi se tepla z dežniki in psovala s »komunistično svinjo«⁶⁴ in »klerikalno barabo«⁶⁴) dodaten razlog za antipatijo - Zdenka, ki je bila Cirilova sošolka na mariborski klasični gimnaziji, je po maturi zavrnila dobro preskrbljenega snubca.⁶³ Nad bratovo zvezo z Zdenko ni bil navdušen niti Ante Novak, ker se mu je zdelo, da ima dekle v sebi preveč meščanske miselnosti, kompliciranosti in nezanesljivosti.⁶⁴

Leonova izbira življenjske sopotnice je povedala veliko tudi o njem samem; čeprav je bil komunist, je bil tudi njegov osebni ustroj v osnovi meščanski, na kar

⁶⁰ Prav tam.

⁶¹ AMNOM, mapa 10, izpoved Zdenke Novak, 28. 9. 1961.

⁶² Prav tam.

⁶³ Prav tam.

⁶⁴ Pričevanje Zdenka Čepiča, december 2014.

kaže med drugim izbira poroke v mariborski frančiškanski cerkvi 11. januarja 1941. Zdenka je povedala, da je Leon izbral cerkveno poroko, ker ni želel biti kamen spotike pri someščanih. Zaradi ilegalnega statusa ene od poročnih prič, Miloša Zidanška, je bila poroka šele nekaj minut pred sedmo uro zvečer, da bi svatovalce opazilo čim manj ljudi. Kljub temu so zbrani čakali Zidanška skoraj pol ure, preden »je primahal s polhovko na glavi, ki je nikdar ni nosil«. Po kratkem poročnem obredu je podpisal poročno listino in že tekkel v neznano. Na poledenelem pločniku pred cerkvijo je svate čakala delegacija mladih članov SKOJ-a s Slavo Klavoro na čelu, ki je zbranim razdelila rdeče nageljne. Začudena nevesta je bila takoj za tem ob načrtovano poročno potovanje na Rožni grič v mestnem parku, ker je moral Leon na sestanek: »Jaz sem pa potem rekla, kaj bo pa z menoj. Meni pa reče, naj grem kar domov, pa me počakaj. Potem sem ga vprašala, kdaj pride, pa mi je odgovoril - ne vem.«⁶⁵

Nemška okupacija Maribora leta 1941

Morda ni za nikogar bolj kot za drobnega Lea Novaka, ki v mirnem času ni opravil služenja vojaškega roka,⁶⁶ veljala v mesecih po nemški okupaciji Maribora ugotovitev Milice Ostrovske: »Bil je tak čas, da je marsikoga, ki se je zdel nadvse pogumen, strah počasi omrtvičil, iz drugih pa, ki so se zdeli boječi in šibki, je naredil tihe junake.«⁶⁷ Sredi februarja 1941 sta zakonca Novak skupno zaživela v Ljubljani, sprva pri dr. Marijanu Dermastji v Mostah. Leon je denar za preživljanje služil kot zasebni učitelj klavirja, Zdenka pa je imela inštrukcije za študente iz različnih predmetov: »Leo je takrat po ilegalnih potih hodil, za katere pa nisem hotela in smela vedeti.« Večkrat je potoval v Maribor, pri čemer je v obe smeri prenašal kovčke pod pretvezo, da prenaša knjižno ali notno gradivo zaradi selitve. V Mariboru je bil tudi 6. aprila 1941 ob nemškem napadu na Kraljevino Jugoslavijo. Zdenka se je medtem pridružila drugim komunističnim aktivistom, ki so pričeli zbirati prostovoljce, ki naj bi odpotovali v Bosno. Delo so po partijskih navodilih kmalu prekinili, zakonca Novak sta se iz Ljubljane z vlakom odpeljala proti Dolenjski, od koder naj bi nadaljevala pot proti Bosni.⁶⁸

Leon - Feliks se je po nekaj dneh negotovih iskanj partijske zveze po različnih dolenjskih krajih v skladu z direktivo dokončno vrnil v Maribor konec aprila 1941. Ni treba posebej poudarjati, da je bila za osebo z zajetno policijsko kartoteko vrnitev smrtno nevarna.⁶⁹ S soprogo, ki je ostala v Ljubljani, sta se poslovila sprijaznjena s težko mislijo, da se ne bosta več videla: »On mi je izročil svojo poročno rinko, da naj jo čuvam za spomin, če se pa vrne, pa jo bom spet vesela nataknila na prst. Zato

⁶⁵ AMNOM, mapa 10, izpoved Zdenke Novak, 28. 9. 1961.

⁶⁶ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 638/36, Zaslišba obdolženca - Novak Leo, 20. 5. 1936.

⁶⁷ Ostrovska, Kljub vsemu odpor, str. 188.

⁶⁸ AMNOM, mapa 10, izpoved Zdenke Novak, 28. 9. 1961.

⁶⁹ Ostrovska, Kljub vsemu odpor, str. 40.

je ni hotel imeti pri sebi, ker je bila gravirana z imenom in on je hotel popolnoma spremeniti osebnost.«⁷⁰

Ko sta se v Mariboru na velikonočni ponedeljek 14. aprila 1941 nastanila šef civilne uprave na Štajerskem Siegfried Uiberreither in vodja Gestapa Otto Lurker, oba sta prišla iz Gradca, so se začele množične aretacije Mariborčanov. Ljudje so bežali iz mesta, nekateri so se zatekli k sorodnikom na deželo ali v Ljubljano. Raba slovenščine na javnih mestih je bila prepovedana.⁷¹ Tisti somišljeniki Leona Novaka, ki so ostali v mestu, so se morali soočiti s precejšnjim upadom podpornikov, ki so si jih v drugi polovici tridesetih let 20. stoletja pridobili z mirovniškimi, protihitlerjanskimi akcijami, v protivladnih demonstracijah ipd., saj je upanje o boljšem socialnem položaju pod nemškim gospodarjem vsaj v začetku okupacije Mariborčane odvrnilo od uporniških idej v množični obliki.⁷²

Zdenko Novak, ki je v začetku maja 1941 prvič ilegalno pripotovala v Maribor, je pretresla podoba z nacističnimi simboli okrašenega mesta. Zatekla se je k Mari Čepič, od katere je pričakovala najbolj ažurne informacije o stanju v mestu. Upala je, da se bo lahko srečala s soprogom, kar pa se ni zgodilo. Vendarle sta se zakonca pred poletjem 1941 nekajkrat srečala in Zdenki se je vsakič zdelo, da jima je srečanje podarjeno (»šenkano«); videla sta se v Celju, kamor je Zdenka pod ilegalnim imenom Špela nosila kurirsko pošto, nato pa v Ljubljani, kamor je Leon prihajal na sestanke s sodelavci odpora. Konec junija 1941, ko je Leon sedel na kolo, da bi se odpeljal proti Štajerski, sta se zadnjič poslovila; prejšnji večer sta skupaj večerjala: »Pripravila sem kavo iz knajpa, nekaj špagetov sem imela, pa ne vem, če je bilo še kaj mesa, in sva doma zopet neko idilo imela.«⁷³

Med tistimi, ki so aprila 1941 intenzivno razmišljali o organiziranem odporu, je bilo veliko tekstilnih delavcev, ki so se leta 1936 kalili v okoliščinah stavke, in tistih, ki so bili kot intelektualci akterji komunističnega gibanja že v tridesetih letih.⁷⁴ Kot aktivni udeleženec tekstilne stavke in akter Zveze mladih intelektualcev je imel Leon Novak v prvih mesecih okupacije izgrajene stike predvsem v omenjenih vrstah. Bil je v stalni zvezi s člani Pokrajinskega komiteja Komunistične partije (PK KP) za severno Slovenijo, ki mu je pripadal tudi sam. Slavko Šlander, Miloš Zidanšek, Leon Novak in Slava Klavora so v mesecih po nemški zasedbi Maribora vlagali vse napore v organizacijo partizanske čete na Pohorju.⁷⁵

Delovali so tako rekoč v levjem žrelu, saj je bil Maribor sedež nacistične oblasti za Štajersko; v mestu so bile poleg redne nemške vojske še različne vojaške formacije in tajna policija (Gestapo). V nočnih urah je bil zastražen vsak mostiček, prehod ali potencialni strateški objekt. Vsaka ulica je imela *zellenführerja*, po troje hiš pa *blockfü-*

⁷⁰ AMNOM, mapa 10, izpoved Zdenke Novak, 28. 9. 1961.

⁷¹ Ostrovska, Kljub vsemu odpor, str. 16.

⁷² Ostrovska, Kljub vsemu odpor, str. 10.

⁷³ AMNOM, mapa 10, izpoved Zdenke Novak, 28. 9. 1961.

⁷⁴ Ostrovska, Kljub vsemu odpor, str. 27, 33, 36, 40, 46, 48, 49, 71, 145, 238.

⁷⁵ Prav tam, str. 28, 53-54.

hrerja, ki je imel v vsaki hiši zaupnika.⁷⁶ S ciljem oblikovanja Pokrajinskega odbora OF za severno Slovenijo so se zainteresirani iz več štajerskih krajev 22. maja 1941 zbrali na Kojzici pri Rimskih Toplicah. Govorila sta Miloš Zidanšek in Leon Novak. Ne glede na opisani obupni položaj mesta ob Dravi je bil pred njihovim razhodom za sedež uspešno oblikovanega pokrajinskega odbora določen prav Maribor.⁷⁷

V začetku junija 1941 je bila iz mesta izseljena prva večja skupina ljudi. Izselitev je potekala brez preiskave po seznamih, ki jih je pred vojno pripravil Südostinstitut iz Gradca na osnovi stopnje izobrazbe, politične aktivnosti in časa naselitve na Štajersko (izseljene so bile vse osebe, priseljene po 1. januarju 1914). Nacistični načrt je predvideval izselitev 260.000 oseb iz nekdanje Spodnje Štajerske in Gorenjske. Maribor je postajal z vsakim novim transportom Slovencev v Bosno in Srbijo bolj nemško mesto, saj so se v izpraznjena stanovanja množično vseljevali v mestu na novo nastanjeni nemški uradniki in učiteljstvo.⁷⁸

Po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo konec junija 1941 je bil Leon Novak v skupini navidezno brezskrbnih kopalcev, ki so posedali na obrežju Drave. Med njimi so bili Slavko Šlander, Miloš Zidanšek, Slava Klavora in drugi; člani Mestnega komiteja KPS in PK KP za severno Slovenijo so sprejeli sklep o začetku sabotažnih akcij proti okupatorju z določitvijo štaba za njihovo organizacijo in vodstvo. Zbiranje obleke, žlic, loncev, sanitetnega materiala ipd. jim je šlo že dotlej dobro od rok, težje je bilo z zbiranjem orožja, čemur je bila sedaj namenjena njihova prva skrb. V mestu, prepredenem z nacističnimi civilnimi in vojaškimi strukturami, je bila naloga izjemno težko izvedljiva.⁷⁹

Ob koncu julija 1941 je na Pohorju že bila oblikovana partizanska četa z okrog petindvajsetimi borci. Mnogi med njimi so se večkrat vračali v Maribor po material, ljudi in nove smernice za delovanje. Med stalnimi kurirji, ki je četi zagotavljal komunikacijo z mestom, je bil nekdanji tekstilni delavec Ivo Polančič - Ubo. V tistem času je četo večkrat obiskal tudi Leon Novak - Feliks.⁸⁰ V Mariboru je stanoval na različnih lokacijah, mesec in pol, denimo, pri železničarju Slabetu na Limbuški cesti 153 na Studencih. Pogosto se je zadrževal v stanovanju zakoncev Šavorič z Obrežne ulice, kjer je bila od avgusta 1941 ilegalna radijska postaja.⁸¹

Po aretaciji Slavka Šlandra 7. avgusta 1941 pred stanovanjem Leonove sestre Mare Čepič na Kolodvorski ulici 4, ko je skušal iz rok Gestapa rešiti Slavo Klavoro, ter po njuni ustrelitvi konec avgusta 1941, je Leon Novak za Šlandrom postal sekretar PK KPS za severno Slovenijo.⁸² Že 19. septembra 1941 pa je Gestapo, ki je s telesnimi mučenji aretiranih sodelavcev odpora pridobil za sodelovanje nekaj ključnih posa-

⁷⁶ Prav tam, str. 242.

⁷⁷ Prav tam, str. 42-43.

⁷⁸ Prav tam, str. 61-62.

⁷⁹ Prav tam, str. 64-65.

⁸⁰ Prav tam, str. 73.

⁸¹ Prav tam, str. 97.

⁸² Prav tam, str. 99-102, 106.

meznikov (Lojzeta Zorka, Sonjo Oman, nekoliko kasneje pa še Greto Rancinger),⁸³ prišel na sled tudi Leonu. Prestregli so ga v gostilni v Radvanju v trenutku predaje denarja in poročil kurirju PK KP za severno Slovenijo Borisu Pečetu: »Gnali so ju po mestu, ju vso pot suvali in brcali: visokega, plavolasega Borisa in malega, temnega Leona. Tovariši v zaporu so Leona komaj spoznali. Drobno lice z velikimi očmi je imel vse okrvavljeno, z razklanega čela mu je viselo meso.«⁸⁴ Novaka so v zaporno knjigo mariborskih sodnih zaporov vpisali z njegovim ilegalnim imenom, ob katerem so se morali nacistični oblastniki, zlasti tisti, ki so prihajali iz bližnjega Gradca, zdrzniti - Anton Maister.⁸⁵

Obsodba Gestapa proti obsodbi Partije

Zasliševalci v službi Otta Lurkerja, ki je imel kot vodja Gestapa na Štajerskem polno pristojnost odločanja o ustrelitvah talcev, so Leona Novaka po treh dneh zaslišanj iz Maribora prepeljali v Gradec.⁸⁶ Preden so mu populili vse nohte, so mu v kožo za nohti zabadali električno iglo, v hrano naj bi mu mešali mamilo. Vedeli so, da je pianist. Tajiti sicer ni imel kaj, saj so ga ujeli s polno aktovko dokumentov o organizaciji odpora proti Nemcem (dokumenti so predstavljali večji del arhiva PK KP za severno Slovenijo), denarjem in živilskimi kartami. Vendarle se je vprašanje o tem, kaj je Novak povedal zasliševalcem, zaradi vse večjih uspehov Gestapa pri razkrivanju sodelavcev odpora mučno zažiralo v preostale člane odporniškega gibanja.⁸⁷ Nemška tajna policija je od oktobra do konca decembra 1941 v Mariboru aretirala triinsedemdeset sodelavcev odporniškega gibanja, med njimi je bilo štiriindvajset ustreljenih, ostale so večinoma poslali v koncentracijska taborišča; v omenjenih treh mesecih so bila v Mariboru štiri streljanja talcev, v katerih je umrlo sto enajst ljudi.⁸⁸

Poročilo Centralnega komiteja KPS iz srede novembra 1941 Centralnemu komiteju KPJ o položaju v Sloveniji je sum krivde za velike uspehe Gestapa v uničevanju odporniških postojank na Štajerskem jeseni 1941 metalo na Leona Novaka: »V Celju se je te dni vršila velika provala. Padle so vse javke. Ustreljen je bil partizanski kurir. Strel je bil namenjen Milošu, ki se je spretno rešil. Leo je ustreljen. Kako se je provala začela, še nismo razčistili. Miloš (Zidanšek) je bil mnenja, da po Leonu, kar pa mislimo, da ni. Najbrže, da bo po Šmercu, ki je bil isto ustreljen. Vsekakor pa je neodpustljivo kršenje konspiracije celotnega pokrajinskega komiteja. Slavko je padel radi nekonspiracije, sledil mu je Leo, ravno tako kršenje konspiracije.«⁸⁹

Še bolj nazoren je bil 29. marca 1942 član Politbiroja Centralnega komiteja KPJ

⁸³ Prav tam, str. 181; Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 205.

⁸⁴ Ostrovška, *Kljub vsemu odpor*, str. 128.

⁸⁵ Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 197-198.

⁸⁶ Prav tam, str. 195, 198.

⁸⁷ Ostrovška, *Kljub vsemu odpor*, str. 140, 181, 187.

⁸⁸ Žnidarič, *Od pekla in nazaj*, str. 200, 203.

⁸⁹ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 1. Ljubljana 1962, dok. št. 77, str. 175.

Edvard Kardelj v pismu generalnemu sekretarju KPJ Josipu Brozu o položaju v Sloveniji; sklepamo lahko, da so naslednje besede zabile zadnji in dokončni žebelj v krsto pozitivnega spomina na Leona Novaka: »No, v organizacijskem pogledu stoji tam (na Štajerskem, op. p.) OF mnogo slabše; po tej liniji je bilo tudi precej proval, izdajstev in provokacij, tako da je tam OF za akcijo mnogo manj sposobna. To je tudi povsem razumljivo, ker je tudi s Partijo tam precej slabo, posebno na Štajerskem. Gestapu je uspelo prizadejati zelo težke udarce vodilnemu kadru, razen tega se je Leo Novak, kandidat za člana CK KP Slovenije, izkazal kot izdajalec velikega sloga (kljub temu je bil ustreljen).«⁹⁰

Leonova soproga, ki je bila ob njunem zadnjem srečanju že noseča, je ob novici o smrti moža splavila. Novico o Leonovi aretaciji ji je sporočil Miloš Zidanšek, ki ji je hkrati s tem razkril načrte o možnostih njegove osvoboditve - sodelavci odpora naj bi z izposojenim nemškimi vojaškimi kamionom, preoblečeni v nemške vojaške uniforme, odpeljali Leona iz zapora. Z rešitvijo pa ni bilo nič, in sonet, ki ga je Leon napisal Zdenki v graškem zaporu na cigaretnem papirju in ga je nosila s seboj ves čas do konca vojne, je bil skorajda edino, kar ji je ostalo od moža; njegov poročni prstan je izgubila na ilegalnih poteh, konca vojne pa niso dočakali niti Leonovi rokopisi in notni material.⁹¹

Morda je bil Zdenkina notranjost vsaj malo pomirjena, ko je konec junija 1944 v partizansko bolnišnico Rog prejela pismo Milana Veniška, ki je med drugim pisal: »Spočetka se je pri nas splošno mislilo, da je N. izdajal. Iz Maribora je bil prepeljan v specialne gestapovske mučilnice v Gradec. Mislili smo, da so tam od njega izsilili priznanje. Pozneje pa smo videli, da je mnogo ljudi, s katerimi je on imel tesne stike in celo pri njih stanoval, še na svobodi, iz česar smo sklepali, da te govornice ne morejo biti resnične. Končno se je izkazalo, da ima tiste izdaje na vesti neka Sonja (Oman, op. p.), kurirka OK-ja, ki je bila prijeta in je stopila v službo Gestapa. Ta je svoje izdaje hotela naprtiti N. in je zato lansirala take govornice. Zadovoljen sem, da Ti morem to sporočiti, ker je s tem popravljena krivica zavednemu borcu in ker vem, da bo to tudi Tebi v veliko zadoščanje in tolažbo.«⁹²

Vprašanje Novakovega »izdajstva« med policijskimi zaslišanji, ki je bilo z vidika predvojnih komunistov in organizatorjev odpora proti okupatorju neizmerne strateškega pomena, je za današnje generacije opazovalcev preteklosti povsem nebitno. Še več, svojevrstna perversnost, ki meji na voajerstvo, je odpiranje okupatorjevih arhivov o zaslišanjih in skrbno beleženje besed mučenega, ki so prihajale iz omlajenega telesa med puljenjem nohtov. S tem kot preveč vneti iskalci zgodovinske resnice tudi sami dajemo legitimnost nacističnim metodam zasliševanj, ki so človeku odvzemala možnost racionalnega odzivanja. Skladatelju in enemu najbolj progresivnih političnih akterjev v Mariboru v tridesetih letih 20. stoletja Leonu Novaku lahko vrnemo osebno dostojanstvo in integriteto le tako, da zaključimo njegovo življenjsko

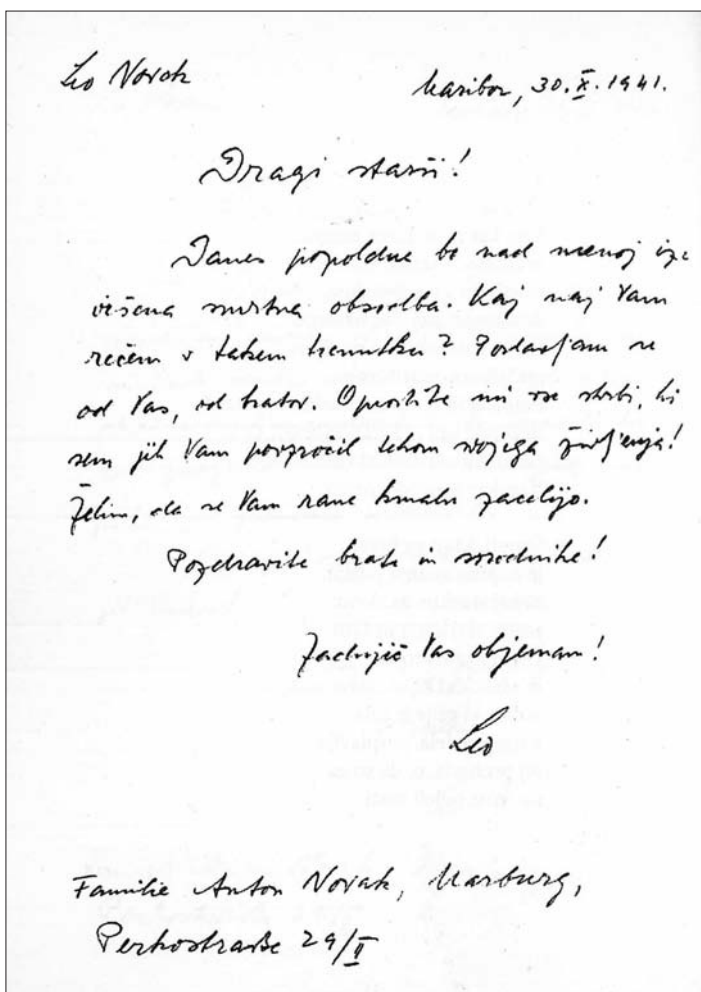
⁹⁰ Prav tam, str. 327, dok. št. 151.

⁹¹ AMNOM, mapa 10, izpoved Zdenke Novak, 28. 9. 1961.

⁹² AMNOM, mapa 10, pismo Milana Venišnika - Savinca Zdenki Novak, 24. 6. 1944.

zgodbo s trenutkom, ko so se za njim zaprla vrata Gestapa. Tedaj je pred svojimi zasliševalci ostal sam.

Leon je pred odhodom na strelišče napisal kratek seznam reči, ki so pomenile vso njegovo lastnino: srebrna žepna ura (danes v lasti Antejevega vnuka Lea), nekaj nemških mark, škatla z umazanim perilom in poččkana partitura pete Beethovnovе simfonije. Pred smrtjo je napisal poslovilna pisma staršem, sestri Mari Čepič in ženi Zdenki. Njegove zadnje besede so kot številna poslovilna pisma ustreljenih talcev namenjena predvsem ganljivi skrbi za preživele bližnje; v tem izrazu enosmerne komunikacije ni več prostora za strah pred lastnim uničenjem: »Dragi starši! Danes

Faksimile poslovilnega pisma Lea Novaka staršem

popoldne bo nad menoj izvršena smrtna obsodba. Kaj naj Vam rečem v takem trenutku? Poslavljam se od Vas, od bratov. Oprostite mi vse skrbi, ki sem jih Vam povzročil tekom svojega življenja! Želim, da se Vam rane kmalu zacelijo. Pozdravite brate in sorodnike! Zadnjič Vas objemam! Leo.«⁹³

Tridesetega oktobra 1941 je bil hladen dan, nalahno je naletaval sneg. Po izpovedih prič je bilo telesno in psihično izmučene kandidate za ustrelitev težko spoznati. Tudi obraz petintridesetletnega Leona - Felixa je bil pod pomečkanim klobukom povsem spačen.⁹⁴ Pripornik Martin Slabe je bil tistega poznooktobrskega dne leta 1941 priča ustrelitvam talcev. V spominu mu je ostal rezek ženski smeh na balkonu za obiskovalce, kjer so hitlerjanstvu privržene Mariborčanke spremljale streljanje z razposajenimi vzkliki: »Pfui, Banditen!« Naslednje jutro so gestapovski pazniki preostale zaprte moške kazensko sprehajali na dvorišču, ki je bilo še zmeraj posuto z okrvavljeno žagovino. Da ne bi iztekala kri, so žagovino prejšnji dan izdatno podložili tudi v krste ustreljenih, preden so jih naložili na tovornjak, ki je trupla odpeljal v graški krematorij. Pretepeni Slabe se ni mogel pridružiti zaukazanemu teku, zato je stal ob zidu; čutil je, kako vanj prehaja »duh mrtvih«. ⁹⁵ Leopoldini Novak je čez nekaj dni gestapovec prinesel paket, v katerem so bili populjei sinovi nohti in konzerva, v kateri je bil njegov pepel iz grškega krematorija.

Mateja Ratej

LEON NOVAK - FELIKS'S TIME IN MARIBOR

S U M M A R Y

After his graduation from the music conservatory in Zagreb in 1935, Leon Novak returned to Maribor, where he worked as a choirmaster of youth choir societies and a private teacher. For the composer, conductor and professor of music this was a beginning of an extremely intensive period of political engagement, ending with his death in the autumn of 1941. Since he had become a member of the Communist Party of Yugoslavia in 1934, he had serious problems with finding employment. In September 1935 he became one of the most prominent members of the Association of Young Intellectuals, formally an organisation of unemployed teachers but in fact representing the central meeting point of leftist intellectuals. The society was disbanded in May 1936. In September 1936 Novak was one of the organisers of the Maribor textile strike. In the following years he was politically active in the circle of Vekoslav Kukovec and his Peasant and Workers' Movement. Before the National Assembly elections in December 1938 Novak, as a supporter of Kukovec's movement, participated in the Slovenian United Opposition. He ran as a substitute candidate at the elections in the district Maribor - Right Bank. In January 1940 he was forced to go underground, avoiding internment. He finally returned to Maribor in the end of April 1941. He was a member of the Regional Committee of the Communist Party (PK KP) for northern Slovenia and remained in constant contact with other members. After Slavko Šlander had been arrested and shot in the end of August 1941, Novak succeeded him as the secretary of the PK KP for northern Slovenia. However, already on 19 September 1941 Gestapo tracked him down. He was arrested in possession of a significant part of the archive of the PK KP for northern Slovenia and shot in the courtyard of the Maribor Court prison after severe torture. In the end of March 1941 Edvard

⁹³ Novak, MOM, iz pesmi Zapuščina, str. 30-32.

⁹⁴ Ostrovska, Kljub vsemu odpor, str. 144.

⁹⁵ Nikoli več!. Maribor 1963, str. 35-36.

Kardelj wrote to the General Secretary of the Communist Party of Yugoslavia Josip Broz. Among other things he mentioned Novak's treason. For this reason Novak was forgotten by the post-war historiography. The question of Novak's »*treason*« during the police interrogation was extremely important from the viewpoint of the pre-war communists and organisers of the resistance against the occupiers. However, from the present point of view it is a certain perversion to open the occupiers' archives about the interrogations and examine the methodically recorded words spoken by those whose nails were being pulled. Thus, as overzealous seekers of the historical truth, we legitimise the Nazi interrogation techniques which deprived people of rational reactions.